

“Dildə, fikirdə, işdə birlik”

lərdən xəbərdar olur. Yaxşı şeylər eşidib, mənəvi və maddi faydalar kəsb edir”.

Böyük mütəfəkkir qəzetin sadə və açıq, hər kəsə izah edilə bilən dil və qələm işlətdiyini vurğulayaraq göstərmişdir ki, türk, tatar, Azərbaycan, kumuk, noqay, başqırd, özbək, tarançi, kaşğari, türkmən və digər türk qövmələri arasında yayılmışdır.

"Tərcüman" qəzeti bütün türk xalqlarının maariflənməsinə çalışmış, onların dilinin, mədəniyyətinin təbliğinə xidmət etmişdir. Görkəmli mütəfəkkir Yusif bəy Akçura "Böyük türklük" nəzəriyyəsinə bəhs edərkən İsmayıl bəy Qaspiralının və "Tərcüman" qəzetinin rolunu yüksək dəyərləndirmişdir: İsmayıl bəy, bütün türk ələmini göz önündə tutaraq, ona görə çalışdı. "Tərcüman"a görə, kazan tatarları, Orta Asiya sartları, tarançilər filan yoxdur. Bir dinə inanmış, bir dil ilə danışan türklər vardır. "Tərcüman" məhəlli türk ləhcələrinin üstündə ümumi bir türk dilinin öyrənilməsinə tövsiyə edir. İsmayıl bəyin türklüyə etdiyi böyük xidmətlərdən birincisi, heç şübhə yoxdur ki, milli ibtidai məktəblərin Rusiya türkləri arasında yayılması olmuşdur.

Türkiyəli mütəfəkkir Hilmi Ziya Ülkən İsmayıl bəy Qaspiralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" başlıca düsturunu belə açıqlamışdır: "Qaspiralı bir tərəfdən İstanbulda türklüyə aid nəşrləri, digər tərəfdən də Avropadakı türkoloqların nəşrlərini oxuyurdu. Bu təsirlə o, türk qövmələri arasında dil birliyi ideyasına çatdı. Türk ləhcələrini yazı dilində birləşdirərək türk birliyinin təmin edilməsi fikrini müdafiə edirdi. Qaspiralı təhsildə "üsul-i cədid" adlandırdığı qərb təhsil metodlarını sxolastikaya qarşı müdafiə etmişdir. O zaman Rusiya türkləri arasında mədrəsə tədrisi üstündə. Bir tərəfdən çarlıq idarəsi, digər tərəfdən isə sxolastik mədrəsə təfəkkürü yeni nəslin inkişafına iki böyük maneə idi. O, tərəqqi uğrunda 30 ilə yaxın çalışmışdır. Qaspiralı dildə, fikirdə, işdə birlik fikrinin ilk ikisini həyata keçirmiş, üçüncüsü isə o günün şərtlərinə görə tam mümkün deyildi".

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədov "Tərcüman" qəzetinin nəşrinin ilk dövrlərində Rusiyanın türkdilli xalqlarının tərəqqisi, maarifçilik ideyaları və s. bu kimi məsələləri təbliğ etdiyi üçün rəğbət qazandığını qeyd etmişdir. Alim qəzetin müsəlmanlar arasında geniş yayıldığını, qəzetdə Azərbaycan haqqında yazıların

müəlliflərinin əsasən M.Sidqi, Eynəli Sultan, Ə.Gəngərli, Firidun bəy Köçərli, Ömər Faiq Nemanzadə olduğunu bildirmişdir. Əziz Mirəhmədov belə bir faktı yazmışdır ki, kənddə vəkillik etdiyi dövrdə

lərin də ortaq olması vacibdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayında ortaq ədəbi dil məsələsi ətrafında

Aprel ayının 10-da "Tərcüman" qəzetinin çapdan çıxmasının 140 illiyi tamam olur

Həsən bəy Zərdabi yoxsul kəndlilərə ərizə yazarkən onlardan haqq almaz, ərizə puluna "Tərcüman" qəzeti gətiririb oxumağı məsləhət görmüş; o özü də bu qəzeti alıb oxuyar, sonra kəndin mollasına verib deyərmiş: "Bunu minbərdən oxu və camaata anlat".

İsmayıl bəy Qaspiralı ortaq ədəbi dil məsələsi haqqında yazırdı ki, Krım, Kazan, Akkerman, Ufa, Qafqaz şivələri arasında xeyli fərq vardır. Lakin bunların hamısı birdir, türk dilidir. Millətin birliyi dil birliyidir, milləti millət edən iki cəhətdir: biri din, digəri dil birliyidir. Bunlardan hər hansı biri olmazsa və ya pozularsa millət rütbesindən, dərəcəsi düşər. Bəlkə yox olmağa yol tutar.

"Tərcüman" qəzetinin Osmanlı Anadolusunda, Azərbaycanda, Kazanda, Sibirdə və Mərkəzi Asiya qitəsində oxunub anlaşılmasını önə sürən İsmayıl bəy qəzetin əksər oxucularının "Tərcüman" şivəsi ilə əsərlər yazdığını, həmin dövrdəki ədəbiyyata baxılınca "Tərcüman" şivəsinə yaxın bir şivənin bütün yazıların istifadə etdiklərini qeyd etmişdir.

İsmayıl bəy Qaspiralının dərc etdiyi "Tərcüman" qəzeti müasirləri tərəfindən yaxşı qarşılanmış və təbliğ edilmişdir. Bu ilk öncə onların da eyni amal, məqsəd uğrunda çalışmaları ilə əlaqədar idi.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında ortaq termin, ortaq bir ədəbiyyat və elm dilinin olması məsələsi aktual idi. Türkiyənin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Ziya Gökalp dil məsələsi ilə əlaqədar problemi önə çəkərək yazmışdır ki, terminləri çar Rusiyasındakı türk xalqları rus dilindən, Çindəki türklər çin dilindən, Türkiyədəki türklər isə fransız dilindən alsalar, türk xalqları bir-birlərindən uzaqlaşar. Bütün türklər arasında sözlər kimi termin-

finda müzakirələr aparılmışdır. Qurultay iştirakçıları öz dillərində - türkcə, tatarca, özbəkçə, çovaşca, başqırdca, qazaxca və b. türk dillərində çıxış edərkən bir-birlərinin danışmalarını başa düşürdülər. Qurultayda ortaq hərflərin və ortaq ədəbi dilin hazırlanması ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülsə də, bu, gerçəkləşmədi. Hilmi Ziya Ülkən bununla əlaqədar yazmışdır ki, qurultay iştirakçılarının əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu fikirlərin sonradan necə pozulduğunu və tam əksinə bir yola girildiyini söyləməyə lüzum yoxdur. Bu təzadlı davranış, gerçəklərin siyasətə qurban edildiyinin çox acı bir arqumentidir.

Zaman Ziya Gökalpın haqlı olduğunu göstərdi. Türk xalqları dillərinə görə, müəyyən mənada bir-birlərindən uzaqlaşdılar, bəzi türk xalqları bir-birlərinin dillərini anlamaz oldular. Sabri Arıkan Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra burada yaşayan türkdilli xalqların 24 ayrı kiril əlifbasını istifadə etdiklərini müəyyənləşdirdiyini qeyd etmişdir: "Bunun səbəbi isə məhəlli şivələrə görə, ortaq ədəbi dilin qarşısını almaq, ayrı dil və millət yaratmaq məqsədi daşıyırdı".

Türk xalqlarının ortaq bir dilə danışmaları üçün ortaq əlifbanın və ortaq dilin hazırlanması məsələsi XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, XXI əsrdə də aktualdır.

Beləliklə, ictimai xadim, böyük nəşir İsmayıl bəy Qaspiralının 140 il öncə dərc etməyə başladığı və şah əsəri olan "Tərcüman" qəzeti türk xalqlarının birliyi, yüksəlişi yolunda xidmət göstərmiş, türk düşüncəsi və mədəniyyəti tarixdə əzəmətli yer tutmuşdur.

Aytək MƏMMƏDOVA,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.